

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 267

YIL XXIV

TEMMUZ 1985

TASAVVUF EDEBİYATINDA ŞATHİYAT-I ŞÜFİYÂNE GELENİĞİ

Mustafa TATCI

“Bostânı bağı gezdim hiyârını bulmadım
Sen söğüt ağacından rummânı arzûlarsın
Başsız kabak gibi bir tekerleme söz ile
Yûnus’leyin Niyâzî irfânı arzûlarsın”¹

Günümüzde Türkoloji ile alakalı konular artık ilmi ve sistematik bir biçimde ele alınmağa başlandı. Yapılan tezli çalışmalar, incelenmemiş sahalarda yeni ufuklara doğru yol aldığımızın birer delilidir. Ne var ki, bütün bunların yanında, bazı hususlarda tekrârın tekrârı yapılagelmektedir. Bu konulardan biri de şathiyât türü ile ilgili eserlerdir.

Bu makalemizde “şathiyât-ı şüfiyâne” üzerinde durmak istiyoruz :

Mısri’nin ser-levhâ altında verdiğimiz şiirinde de görülebileceği gibi, ilk okuyuşta bir çocuk tekerlemesini andıran bu ve buna benzer beyitler nedir, ne demek ister? Bütün benzeri şatahât hangi cihetle derinlik arzeder? Bu meseleler incelenmeğere değer, kanaâtindeyiz. Yukarıdaki beyitlerin motif ve tahlili bir yana, son beytin manâ mefhûmuna ait tek açık kelimesi “irfân”dır. Evet, bu tekerleme sözlerin geri plânındaki irfân, arzu edilen yüksek bir idrâk ve sezgi gücünden başka birşey değildir. Mânâ peçesine bürünmüş irfân denilen sevgilinin odasına bir pencere açabilmek, perdeleri aralayabilmek, edebiyat ve ilâhiyât uzmanlarının bir vazifesi olsa gerektir.

Şathiyat denilen bu tür, sâdece şiir şekliyle kaleme alınmaz. Bir cümle, bir paragraf olarak da karşımıza çıkabilir. Fakat şu durumda başlıbaşına bir nesir olarak eser verilip, verilmediğini bilmiyoruz. Bir şiir türü olarak şathiyeler, başlangıçtan beri inkişâf etmiş, bizde Yûnus Emre ile kemâlini bulmuştur. Kur’ân ve Hadis bir yana, ilk şathiyeye şiir

(1) “Mısri Niyâzî Şerhi” M. Sadettin Bilginer, İst. 1976 s. 170.

şeklinde kim tarafından; nerede, nasıl söylendi, bilmiyoruz. Bunun için Arap kaynaklarının tekmil gözden geçirilmesi şarttır.

"Şath" kelimesinin menşe'i hakkında "Edebî Bilgiler"le ilgili eserler tam bir kaynaktan faydalanmadan hükme varmışlar veya iktibas etmişlerdir. Şemseddin Sâmî Beg, "Kamûs-ı Türki"de kelimeyi sadece "heze-liyyat" olarak tanımlamış; Faruk K. Timurtaş, "lügat manâsıyla "şath" aslında hezl kelimesi gibi "latife, şaka, eğlence, maskaralık etme"² anlamında bir manâ vermiş, Tahir Üzgör ise, "şath kelimesi lügat manâsıyla, tasavvufî aşk hâlinin sarhoşluğu ile sekr halinde, halkın anlayamayacağı veya hoşuna gitmeyeceği sözler söylemek demektir"³, diye tarif etmiştir. Bütün bu tabirler doğru olmakla birlikte, kelimenin lügavî manasıyla ikinci dereceden önemli, daha doğrusu semantik yönünden bir tarifidir.

"Şath" kelimesi lügatta, Arapça "ş-t-h" kökünden istikâkla; sarsılma, hareket, titreme anlamına gelen bir "ism-i merre" yani, def'a -kerre-ismidir ki, hareketin bir defaya mahsus olduğunu belirtir. Kelimenin menşe'i hakkında Doç. Dr. Nazif Hoca, "Rûzbihân al-Bakî"yi incelediği eserde geniş bilgiler verir: "Aslında hareket, sarsıntı demek olup, unun elendiği ve dolayısıyla içinde fazla hareket vukû bulduğu için de un anbarına "mişâtâh" denilir."⁴ der. Kelime ıstılâh mânâsını H. III. ve IV. cü asırlardan itibaren kazanmıştır. Sûfiler "vecd ve istiğrâk hâlinde tecelliyâta gark olan kalb(sır)lerinin hareketini ve sarsılmasını kastederler. Bu hareket ve sarsılmaya marûz kalan sûfi, dinleyen çok garip karşılayacağı, meselâ Hallâc'ın "Ben Allah'ım" veya başkalarının "Ben Hakk'ın Bekâsı ile Bâkî, onun varlığı ile varım" demesi gibi sözler söyler. İşte bu şekilde söylenmiş sözlerle şathiyyân denilir."⁵

Nazif Hoca'nın iktibasında, "Abû Nasr al-Sarrâc (ölm. 3.8.988) sûffilerin bu şekildeki sözlerini, çok dar iki kıyı arasında akan nehrin, kıyılarına taşan dalgalarına benzetir. Ona göre, bu sözlerde ilâhî tecellilerle dâimî bir hareket içinde olan sûfi'nin kalbinden dudaklarına taşan sırlardır. Bunları ancak bu hâli idrâk edenler anlayabilirler. Çok defa anlamayanlar tarafından tenkide mâruz kalan bu sözlerin sahipleri, aynı mâhiyette sözlerin Kur'an ve Hadis'te bulunduğunu ileri sürerler"⁶ Devamla Kur'an ve Hadisten misaller getirir. Bunlar, Kur'an'da Allah için kullanılan, yad

(2) Tarih İçinde Türk Edebiyatı" Faruk K. Timurtaş, Vilâyet Yay. s. 132.

(3) "Edebiyat Bilgileri" Tahir Üzgör, Veli Yay. s. 213.

(4) "Rûzbihân al-Bakî" Doç. Dr. Nazif Hoca s. 71

(5) A.g.e., s. 71.

(6) A.g.e., s. 71.

(el), riel (ayak) gibi tabirlerle, hadislerden "Allah Adem'i kendi sureti üzere yarattı", "Rabbi güzel bir sûret içinde gördüm", şeklindeki şath mahiyetinde kelâmlardır. (Fabla bilgi için bkz. dipnot no. 4'deki eser.)

Bu girift lafızların arkasındaki gerçek, metinlerin terceme ve tesbiyle değerlendirilecektir. Mânâ peçesine bürünen lafzın esasta sebebi nedir? Denecek olursa, tasavvufun esaslarına göz atmamız gerekir.

Tasavvuf, yüksek bir idrâk, sezgi ve şuûr içinde enfüsî âlemden âfâkî âleme doğru gelişen bir derûnî (öz-iç) ilimidir. Kendine hâs bir terminolojisi vardır. Tasavvufî şuûr, kâl ile değil, hâl ile elde edilir. Hadiste de belirtildiği gibi "Hâl, kâl ile bilinmez." Mutlak vücûdun sırrı, aklî ve entelektüel terminolojiye gelmez. O, bu bizim şuhûdiyemizle idrâkten münezzehtir. Onun içindir ki, tasavvufî hâl, ancak imâ ile yetinir. İşte bu imâ, sembollere bürünerek tasvir ve teşbihlerle ifâde edilir. Teşbih ve imâ ne derece tekâfî edilirse, mânâ o kadar yücedir. Bu istiâreli kullanım, bir matematik gibi şekli de değildir. Bâtınî bir mimârî esasıyla gelişir, cezbe ile örülür. Kısaca, şatahât sembolleri, aklî değil, kalbî ve hissîdir. "Gerçek" denilen hadîse, açık ve gözle görmeğe dayalı bir şey değildir. Zira, en gerçek olan âlem mânâ âlemidir. Bu âlemin bir şekli, tasviri, numûnesi olmadığından dolaydır ki, dünyevî teşbihât şathiyeler için özel bir mânâ verilerek kullanılır. Her teşbih unsûrunun şekli ve manevî özelliği, şerh yaparken düşünülmesi gereken ana şiarıdır.

Ali Şîr Nevâyî "Nesâyim-ül-Mahabbe" adlı eserinde, Şeyh Rûzbihân'ın "şathiyât şerhi"nden bahsederken "işaret dili ile sözleri var" diyerek şathiyâtın kısaca târifini de vermektedir.⁷

Yûnus Emre'nin "Çıktım erik dalına" şerhini yapan Muhammed Niyâzî-i Mısırî, bir hâtîme addedeceğimiz son sözlerinde; "Gerçi görünüşte alay ve istihzaya ve çocuk eğlencelerine benzer, ama bâtînen Allah gelinleri olan ilâhî sırlar ve hakikat mânâsı olan bâkirelerin yüzlerine nâ-mahremlerden örtmek için çekilmiş duvak ve nikab gibidir, tâ ki, nâ-mahrem gözü görmeye ve eli ermeye. Yûnus Emre'ye bu beyt sahih olur. "Her bir âşık bu yolda bir türlü nişân vermiş/Biri nişân vermedi nişânımdan ilerü..." ...Bu kaside "agreb-ül-garâibdendir. Misli gelmediğinden ancak Yûnus Emre'ye mahsûstur", der.⁸

(7) "Nesâyim-ül-Mahabbe" Ali Şîr Nevâyî, haz. Doç. Dr. Kemâl Eraslan, İst. 179, s. 37.

(8) "Yûnus Emre" A. Kabaklı, Tokar Yay., s. 144.

Yukarıdaki beyânımızda tasavvufî sembollerin kullanılma sebebi, bu sözlerle biraz daha aralanırken; Mısrî, şatâhât türünün nâ-mahremlere nişan vermediğini, veremeyeceğini şiir diliyle açıklıyor ve güzel bir tabirle de "agreb ül-garâib" olan türün, tavsifini yapıyor.

Şathiyye türü eserlerin günümüz edebiyat tarihçilerince yaptıkları değerlendirmeler, tekrarın tekrarı mahiyetindedir. Kısaca bunlardan söz etmeden önce, türün tarihî değerlendirmesini vermekle fayda vardır. Daha önce belirttiğimiz gibi mutasavvıflar şatâhatı; Kur'ân ve hadise kadar götürür. Ashabtan da bu çeşit sözler sadır olmuştur. Bâyezid-i Bistâmî (ölm. 261/8), Sahl-ı Tustârî (ölm. 283/845), Hallâc-ı Mansur (ölm. 309/922) gibi ehl-i tasavvufun şathiyeleri biliniyor.⁹ Fuad Köprülü'nün verdiği bilgilere göre, "Şirâz Atabeylerinden Ebû Bekr zamanında yaşamış olan Şeyh Cemâleddin Lûrî" de şathiyât söylemiş¹⁰ ve hattâ şathiyeleri yüzünden katline fetvâ verilmişse de meczûbiyeti düşünülerek hüküm icrâ edilmemiştir. Rûzbihân al-Baklî, mutasavvıfların şathiyelerini toplayarak "şerh-i şathiyât" adlı bir eser kaleme almış, Şath diliyle şerhini yapmıştır.¹¹ Cüneyd-i Bağdadî'nin eserlerinden birisi de "Şerhu Şathiyât-ı Ebî Yezîd al-Bistâm" adıyla geçer ki, Bâyezid'in şathiyelerinin şerhidir.¹²

Anadolu sâhası dışındaki bu tür hakkındaki eserler ve inkişâf seyri, başlı başına bir uzmanlık çalışması gerektirir. Türk mutasavvıfları içinde bu tür eser verenlerin başında şüphesiz, Yunus Emre ve Mevlânâ Hazretleri gelir. Sonrakiler bunların takipçisi ve taklitçisidir.

Yûnus Emre hakkında Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adlı eserinde, "Yûnus Emre'nin ahlâkî ve felsefî manzûmeleri yanında pek az şathiyât-ı sûfiyâne şeklinde şeylere de raslanır",¹³ diyerek, meselenin ilk habercisi olmuştur. Gene aynı eserde Mevlânâ'nın bir Farsça şathiyeye gazelini iktibâs ederek, açıklamalarda bulunur.¹⁴ Bütün bu bilgileri uzun uzun aktarmaktan ziyâde, meselenin bir etüt mevzûu olduğunu tekrar hatırlatalım.

Bir Yûnus muakkibi olarak tanınan Kaygusuz Abdal (Alâaddin Gaybî), birçok şathiyâtıyla tanınan bir şâirdir. Bu hususta ilk defa dikkat

(9) Bkz. "Rûzbihân-ı al-Baklî" s. 71.

(10) "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" Prof. Dr. Fuat Köprülü, 3. baskı, s. 297.

(11) Geniş bilgi için bkz. "Rûzbihân-al Baklî" s. 68-69.

(12) "Cüneyd Bağdarî" Süleyman Ateş, Sönmez Nesr. İst. 1970, s. 78.

(13) "Türk Ed. İlk Mutasavvıflar" s. 297.

(14) A.g.e. s. 298.

geken F. Köprülü, mezkûr eserinde; "Yücelerden yüce gördüm" matla' mısraıyla başlayan şiirini misâl olarak verir.¹⁵ Kaygusuz ile ilgili çalışmalarlarıyla tanınan kıymetli hocamız Doç. Doç. Dr. Abdurrahman Güzel, şâirin şiirlerini tasnif ederken Kaygusuz'un şathiyeleri hakkında en yeni bilgileri verir.¹⁶ Dokuz bilinen şathiyyesinin matla'larıyla birlikte ilk defa neşredilen ve "Dinle imdi şü ben beni öğeyim" matla' mısraıyla başlayan şathiyyesinin tamamını verir. Kaygusuz'un şathiyâtı, onun tam bir divânının yayınlanmasıyla açığa çıkacaktır.

Konunun bir başka cephesi de mezkûr türün özelliği ve çeşitleri üzerindeki tartışmalardır. Fuad Köprülü şathiyeleri "Bazı meczûplardan sadır olan bu kabil şeyleri taklitle, şuurlu mutasavvıflar tarafından da yazılan bu cins manzumeler, mânâ derinliğine nüfûz edemeyen "kal ehli" ne göre de'î saçması gibi görünürse de tasavvuf rumûzuna lâıykıyla âşinâ olanlarca onların pek sarıh bir manâsı vardır,"¹⁷ diye açıklamıştır. Zamanımızın bâzı edebiyat tarihçileri —kanaatimizce— bu sözlerden yola çıkarak şathiyâtı iki yönden incelemişler, fakat tavsifini yapamamışlardır. Yâni, mesele anlaşılammıştır. Faruk K. Timurtaş ve Tahir Üzgör gibi araştırmacılar eserlerinde¹⁸ meczûbâne sözlerle, bunları taklit eden sûfî şâirlerin şathiyâtını ayrı ayrı telâkki etmişlerdir; bizce gerçekten "şathiyât" denilen eserler —ister meczuptan çıksın, ister akli başında bir sûfiden— sâdece sûfîyanedir. Zirâ kastedilen "mezcûb" lafzı da tasavvufidir ve "fenâfillâh" ile alâkâlıdır. Fenâyı yaşamayan, sekre girmeyen bir gönül ehli bu sözleri harcayamaz. (Bu meselenin —ve hatta şathiyât türünün ana kaynağının— Kur'ânî ve hâdisle alakalı olduğunu söyleyerek, başka bir araştırmamızda bunun üzerinde duracağımızı belirtmekle iktifâ ediyoruz.) Dikkatimizi celbeden bir başka husûs ise, çok sonraları gelen Bektâşî saz-şâirleri (Sümmânî, Derdli, Azmî vb.) söyledikleri —şath zannedilen— şiirlerinde taklide düşmüşlerdir. Bu şiirlerin "hezl veya nefes" olarak değerlendirilmesi icâp eder. Zira araştırıldığında görülecektir ki, alay ve heziliyât bu türde galebe çalar. Halbuki hakiki şatahât incelendiğinde bir sekr sarhoşluğunun yanında, "Vahdet-i vücûd" sırrının düğümlediği görülür. Bunun için Mevlânâ ve Yûnus'un şatahâtı incelenmelidir. Niyâzî Mısırî'nin "çaktım erik dalına" şerhinde belirttiği, "misli gelmedi-

(15) A.g.e. s. 340.

(16) "Kaygusuz Abdal" Doç. Dr. Abdurrahman Güzel, Ank. 1981, s. 176 v.d.

(17) "T. Ed. İlk Mutasavvıflar" s. 297.

(18) "Edebiyat Bilgileri" Tahir Üzgör, s. 13 ve "Tarih içinde Türk Edebiyatı" Faruk K. Timurtaş, s. 133; (Diğer birçok müelliften misâl verilebilir. Ancak hepsi yaklaşık aynı şeyleri ifade ediyorlar.)

ğinden ancak Yûnus Emre'ye mahsûstur,¹⁹ sözleri bu gerçeğin yetkili bir ağızdan ifâdesidir.

Konunun derinliği ve giriftliği, gerek Anadolu sahasında ve gerek dışında yaşayan bütün şâhiyyât sahibi sûfilerin araştırılması, eserlerinin tesbitiyle hallolacaktır. Anadolu sahasında yazılan şâhiyyâtın mâlum olduğu üzere en meşhuru, Yûnus'a ait olan, "Çıktım erik dalına anda yedim üzümü" matlalı şâhiyyesi ve bunun Mısırlı tarafından yapılan şerhidir. Aynı şerh, "Şerh-i Gazel-i Yûnus Emre" ser levhâsiyle, İsmâil H. Bursevî tarafından yapılmış olup,²⁰ kütüphanelerimizde yüzlerce nüshası mevcuttur. Yakın bir tarihte tarafımızdan bulunup, yayımlanan²¹ ve Mısırlı'nın bir şerhini taşıyan "Denize bir ip gerseler/Üstüne ceviz serseler/O ipi devşürseler/Ne hoş olur cumbirtisi" kit'asıyla başlayan şâhiyye de önem arzeder.

Genelde Halk Edebiyatı sahası araştırmalarına giren mezkûr tür, gerek heceyle, gerek arûzla kaleme alınmış olup, şekilden ziyâde; konu taksimine göre Tasavvuf Edebiyatına dahil edilmeli ve çalışmalarda bu vécihle değerlendirilmelidir.

Netice olarak; bu anlaşılması güç, teşbih, temsil, istiare ve hayâl unsurlarının hâkim olduğu şiir türü, enine boyuna araştırılmalı, seyri ve inkişâfı motifleri, şerhleri ve tarifi yeniden yapılmalıdır, diyoruz. Ulûm-ı esrârdan olan mevzû şiir türü, hakikat lisanından tecelli ederki, sekr halinde yazılması dolayısıyla remz ve işaretle beyan olunur. En önemlisi, sekre (ilâhî sarhoşluk) ait esrarlı sözlerin tefrikini araştırmacıların daimâ gözönünde bulundurmaları icap eder.

(19) "Yûnus Emre" A. Kabaklı, s. 144

(20) Bkz. "Terceme-i İsmâil Bursevî-Haliliyye i Hakkı, İst. Dâr-üt-Tibâat ül-Âmire, 1256"

(21) Erguvan Dergisi "Yûnus'un Yeni Bir Şiiri mi?" Mustafa Tatçı, Sayı: 1, Mart 1995.